

bilo koje zemlje ne bi dominirala privatna pravila informativnog djelovanja. Te su mjere važne ne toliko zbog svoje restriktivne, iako legitimne usmjerenosti nego zbog toga što se pomoću njih normativnim konsenzusom omogućuje očitovanje kulturnih prava i raznolikosti bez tehnološko-financijskog monopola. Monopol je, drži autorica, ono najgore što može zadesiti slobodu i objektivnost informacije, raznolikost i vrijednost kulturne kreacije posredovane »medijskom industrijom«.

Osnovna stajališta u ovom zborniku kreću se od posve optimističkih (Toynbee i Beck) do posve pesimističkih (Shiva, Faux i Mishel). No svi se autori slažu da globalni sustav zahtijeva više zajedničkog vođenja i upravljanja (*governance*) ukoliko se želi da novi trendovi ne dovedu do potiskivanja ili gušenja individualnih, socijalnih i kulturnih potreba. Izlaz je, kako to sugerira Huttonov i Giddensov zaključak, u razvoju globalnog civilnog društva kao temelja globalne regulacije i vladavine.

Rade Kalanj

Niklas Luhmann

DIE RELIGION DER GESELLSCHAFT

Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2000,
362 str.

Kada se danas započne razgovor o religiji u modernom društvu tada će mnogi istaknuti kako se nalazimo u vremenu u kojem religija gotovo više ne postoji, u vremenu u kojem je pobjedila sekularizacija, dok će drugi istaknuti kako sekularizaje zapravo i nije bilo te je stoga i treba zvati »navodna sekularizacija«. Promatrajući razvoj religije u nekoliko evolucijskih etapa, Luhmann, suprotno takvim shvaćanjima, drži da je danas religija prisutnija u društvu negoli ikada ranije. Moglo bi se, dakle, kazati da religija postoji u velikoj mjeri, da je, naime, možemo sresti na svakom kora-

ku, čak je danas 'više ima' negoli nekoć u »kršćanskom srednjovjekovlju«. Luhmann u svom pristupu religiji kao jednom od izdiferenciranih podsustava (*Teilsysteme*), a što je posebice učinio u djelu *Funktion der Religion*, drži da ona kao jedan između drugih društvenih sustava ispunjava pored opće i jednu specifičnu funkciju koju ni jedan drugi društveni sustav ne može ispuniti. Ona, naime, omogućuje da se odredi, definira svaki smisao, to znači ona uređuje da se »u svijetu« (*in der Welt*) smisao ne izgubi, nego da upravo preko »smisla« djeluju i psihički i društveni sustavi. Ne trebaju nas stoga danas čuditi nastojanja crkvenih ljudi (biskupa ili pape) nego modernista u tomu kako religiju treba mobilizirati za rješavanje svjetske krize i istodobno za stvaranje svjetskoga mira, u borbi protiv droge i alkohola, u borbi za natalitet i obitelj, ali i za jačanje društvenoga morala.

U svom posthumno objavljenom djelu *Die Religion der Gesellschaft* Luhmann iznova iznosi svoje temeljne postavke teorije sustava i u tomu postavke svoje teorije religije. Riječ je, naime, o razvoju, izdiferenciranju religijskog sustava tijekom društvene evolucije. Usporedbu razvoja ljudskog društva s evolucijom živih organizama Luhmann čini na sljedeći način: kao što se tijekom evolucije od malo razvijenih do razvijenijih oblika organizama povećavala kompleksnost organizama, tako se i tijekom razvoja ljudskog društva, od onih najnerazvijenijih do suvremenih društava, povećavala kompleksnost tog društva. Trebalo je, stoga, naći načina kako tu kompleksnost smanjiti. Luhmann u procesu diferenciranja kompleksnih društava vidi proces stvaranja sve kompleksnijih društava.

Moglo bi se kazati da religiozna evolucija započinje tamo gdje se *Nepoznato* (*das Unvertraute*) pretpostavlja (zamišlja da postoji) u *Poznatom* (*das Vertraute*), npr. u prvim, tribalnim, »primitivnim« društvima kada se prigodom smrti najbližih srodnika ljudi počinju pitati: kako je otišao

pokojnik? **Poznato**, dakle, imamo u činjenici mrtvoga tijela, u činu smrti, ali istodobno u tom činu, odnosno u njegovoj posljedici nalazimo i nešto **Nepoznato**. Upravo postojanje tog **Nepoznatog** u **Poznatom** stvarat će vjeru u duhove predača ili na primjer u vjeru u prirodne sile. U tom razdoblju ljudske povijesti imamo, prema Luhmannu, **segmentirano diferenciranje**. Nakon toga slijedi drugi evolucijski skok: vrši se **diferenciranje uloga**. Naime čim su pojedinci počeli privatizirati **Sveto**, odnosno čim su za sebe osigurali specijalne kompetencije (kao što je npr. posjedovanje Svetoga znanja) odmah dolazi do razdvajanja (iz-diferenciranja) na one koji imaju »sveto zvanje« i one koji ga nemaju. Stvara se svećenički sloj, sloj onih koji će se specijalizirati za obavljanje posebnih uloga. Kako nove uloge traže i novu komunikaciju, u društvu se diferencijacija nastavlja po istoj shemi: društvo se diferencira po slojevima, stratusima, pa tako imamo **stratificiranu diferencijaju**. Već se u ovoj evolucijskoj fazi stvaraju tzv. visoke religije (*Hochreligionen*) koje se počinju služiti pismom. Nakon toga, u religijskoj evoluciji nastupa ideja personificiranog Boga, koja će omogućiti nastajanje monoteističkih religija. Usporedo s tim razvojem drži Luhmann razvija se i ideja »duše«. Na društvenoj razini nakon stratificirane diferencijacije slijedi **funkcionalna diferencija**.

Moderno se društvo raščlanjuje na posebna dijelna područja, koja za društvo u datom trenutku ispunjavaju posebnu za to područje dominirajuću funkciju za cjelokupno društvo. Tehnika i znanost se raščlanjuju (nastaju, izdvajaju) kao posebni podsustavi kao što su privreda ili umjetnost. Za razliku od Parsonsa, Luhmann ne polazi više od toga da su funkcije postavljene na već ranije zadate strukture; mnogo više, drži Luhmann, sustavi se kristaliziraju istodobno oko funkcija. Kada nastupe tehnički, ekonomski, ekološki ili politički problemi, tada se stvaraju od-

govarajući sustavi koji ispunjavaju funkciju rješavanja tih problema.

Niklas Luhmann (1927.–1998.), autor 56 knjiga i više stotina objavljenih znanstvenih članaka iz područja društvene teorije, jedan je od najznačajnijih i najutjecajnijih suvremenih teoretičara ne samo na njemačkom, nego i na romanskom, anglosaksonsom i slavenskom govornom području. Knjigom *Die Religion der Gesellschaft* (**Religija društva**) objavljenoj u nakladi eminentnog frankfurtskog nakladnika **Suhrkamp** razveselio je, makar i posthumno, poštovatelje svoje sustavne teorije. Ako su klasici religije držali da je sociologija religije središnji dio svake teorije društva, onda se u ovom djelu može uistinu iznova naći potvrda toga shvaćanja, jer Luhmann u okviru svoje teorije društva religiju smatra **autonomnim komunikacijskim sustavom** unutar modernog društva. On se stoga u razradbi svoje ideje o religiji kao posebnom, izdvojenom društvenom sustavu koristi i posebnim, vlastitim pojmovima, koje je nemoguće opredmetiti, ali koje je moguće koristiti za analizu i drugih funkcionalnih područja. Gledom na izdiferenciranost i funkcionalnu specifikaciju religije ti pojmovi ističu binarno kodiranje religioznih komunikacija (s drugim društvenim podsustavima) kroz razlikovanje »imanencije« i »transcendencije« kao što ističu i time omogućeno diferenciranje religije i morala.

Oni koji posljednjih desetljeća prate Luhmannovu angažiranost u stvaranju vlastite teorije društva već su zapazili kako je njegova izuzetna vrijedna teorija socijalnih sustava, predstavljena u djelu *Soziale Systeme* (**Društveni sustavi**) (1984) i koju mnogi drži nasljednicom staroeuropske metafizike, predstavljala, zapravo, samo uvod u cijeli niz kasnijih djela posvećenih promišljanjima temeljnih funkcija podsustava funkcionalno izdiferenciranog suvremenog društva. Djelom *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (**Društvo društva**) (1997) Luhmann je skicirao prvu cje-

lovitiju razradbu teorije suvremenog društva. Tu bi dvotomnu Luhmannovu teorijsku konstrukciju, kojom je Luhmann još prije smrti završio svoju socijalnu ontologiju, bilo možda ispravnije nasloviti kao »komunikacija komunikacije« ili pak »oblici smisla«, jer on smatra da je stvarnosti moguće razlikovati samo u horizontu komunikacije, što znači da Luhmannova teorija sustava opisuje, gotovo u Husserlovu smislu, fenomenologiju moguće intencionalnosti. Iako su se mnogi nadali kako će se Luhmann sada nakon završenog ciklusa pojaviti velebnim djelom o religiji, on će shrvan teškom bolešću prekinuti već započeti rad na knjizi *Die Religion der Gesellschaft*, koju će nedovršenu, nedotjeranu i za tisak nepripremljenu, pronaći nakladnik André Kieserling u računalnom ispisu iz 1997. Mi možemo samo nagađati: ako se uzme u obzir da te iste godine objavljuje *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, onda je pretpostaviti da se nakon toga želio posvetiti već pripremljenom djelu *Die Religion der Gesellschaft*. Bez obzira što ova knjiga nije dobila završnu, minucioznu Luhmannovu »glazuru« i njegov »imprimatur«, ona ipak u svojoj snazi zrcali njegove temeljne postavke o funkcionalnoj izdiferenciranosti suvremenog društva, njegovim temeljnim funkcionalnim sustavima u koje ubraja i religiju. Ona je na neki način ponavljanje i utvrđivanje već ranije obrađivanog socioreligijskog gradiva.

Vratimo se ipak samom djelu *Die Religion der Gesellschaft*, kako bismo naznačili temeljne smjernice koje ona nudi. Knjiga je objavljena u tvrdom uvezu, oba-seže 362 stranice i ima, pored nakladnikove bilješke i Luhmannova registra temeljnih pojmova, još devet poglavlja.

Već na početku, obrađujući u poglavlju *Die Sinnform der Religion (Smisleni oblik religije)*, Luhmann traži odgovor na pitanje: po čemu možemo pretpostaviti da se kod određenih društvenih pojava radi upravo o religiji? Za one koji vjeruju to je

pitanje besmisleno, jer oni polaze sa stajališta kako je religija nešto što je samo po sebi razumljivo i što ona čovjeku omogućuje prevladati sve veću složenost (kompleksnost) društva u kojem žive. Za one, pak, koji ne vjeruju, ili pak ne vjeruju sve ono što im propovijeda religija kojoj organizacijski pripadaju sam se pojam religije kao i njegova obuhvatnost pojavljuju problematičnim. Stoga je, drži Luhmann, potrebno govoriti o smislu (*Sinn*) kao najopćenitijem, netranscendirajućem mediju oblikovanja, a kojeg mogu koristiti kako psihički tako isto i socijalni sustavi. Potrebno je govoriti o generiranju razlikovanja u ovom svijetu (počevši čak od njegova stvaranja razdvajanjem neba od zemlje), o odnosu promatrača (*Beobachter*) i svijeta (*Welt*), promatrača i promatranoga, o komunikaciji te posebice o smrti koja u svim religijama igra veoma značajnu ulogu. Luhmann smatra da smrt spada u temeljna iskustva ljudskoga života, i to kao iskustvo koje se odnosi na sve, neovisno o njihovim životnim sudbinama i njihovom socijalnom statusu.

Kodiranje religijskog sustava služi strukturalnom povezivanju religije i svijesti, gdje i religija i svijest, svaka na svojoj strani, proizvode sasvim različite operacije. Ono što Luhmanna interesira jest odgovor na pitanje: ima li religija svoj kod ili je možda ona sama kod? Kodiranje (*Codierung*), drži Luhmann, služi za označivanja obiju strana razlikovanja, za označivanje pozitivne i negativne vrijednosti.

Razrađujući ideju funkcionalnog diferenciranja suvremenog društva Luhmann se ponovno vraća istraživanju i objašnjavanju funkcije religije, iako je o ovoj temi već davne 1977. objavio knjigu *Die Funktion der Religion*. On ovdje iznova uz naglašivanje izdiferenciranosti modernog društva načelom funkcionalne specifikacije objašnjava kako se pojam funkcije u ovom slučaju ne uzima u smislu matematičke, teleološke ili pak empirijsko-apstrahirajuće funkcije. Luhmann je mišljenja kako ne stoji teza, koja se du-

go provlačila kao istinita, da je religija u suvremenom društvu izgubila svoju funkciju. Istina je samo to, nastavlja Luhmann, da je religija neke funkcije u društvu, koje je do sada imala, prestala ispunjavati, zato što su se pojavili odgovarajući društveni sustavi koji te funkcije mogu u cijelosti ispuniti. Ako se povukla iz nekih područja (npr. politike i prestala legitimirati postojeću političku praksu), ne znači da je izgubila svoju društvenu funkciju. Religija se time koncentrirala na ispunjavanje isključivo onih funkcija koje ona jedino može ispuniti. Upravo u tako izdiferenciranom suvremenom društvu, smatra Luhmann, rastu šanse za religiju.

Poznato je kako se Luhmann posljednjih desetljeća bavio problemom komunikacija. Zastupa tezu kako nikada nije bilo vrijeme u kojem je postojala samo i isključivo religiozna komunikacija (*Religiöse Kommunikation*), jer da je bilo tako, tada ne bi bilo nikakve druge komunikacije i ne bismo stoga znali što je to zapravo religiozna komunikacija. Postojala je, dakle, uz religioznu i neka druga, svjetovna komunikacija. Stoga je religija za njega, bez obzira na društvene uvjete i semantičke oblike, uvijek oblik s dvije strane: s jednom unutarnjom stranom, na kojoj se odvija religiozna komunikacija i koja reproducira religioznu komunikaciju, i s onom drugom, vanjskom stranom, na kojoj se nalaze druge mogućnosti komunikacije.

Luhmann se ovdje dotiče isto tako ranije obrađivanih tema kao što su **religiozne organizacije** (*Religiöse Organisationen*), budući da u svim modernim društvima organizirani socijalni sustavi igraju veoma važnu i uz to nezamjenjivu ulogu. U tom kontekstu se naglašuje potreba postojanja i religiozne organizacije, jer neku odluku ne može se donijeti izgovarajući formule neke pobožne molitve pred oltarom ili tijekom liturgije, nego isključivo u za to određeno vrijeme i na za to pripremljenom mjestu, bez obzira zazivala se pri tom Božja pomoć i zagovor ili ne.

I evolucija religije (*Evolution der Religion*) je već obrađivana tema. Luhmann ističe kako se evoluciju nijednog, posebice ne religijskog sustava, ne može izjednačivati s općom evolucijom. Ona se, s druge strane, nije ni odvijala na način na koji su se diferencirali drugi funkcionalni sustavi društva. Iako se mora poći od sveobuhvatne socijalne evolucije, ipak se, npr. evolucija pisma, ne može vezati isključivo uz religiju, jer je bilo i drugih »društvenih potreba« koje su doprinijele nastanku i razvoju pisma tijekom ljudske povijesti. Isto tako ne može se evoluciju religije poistovjećivati s evolucijom drugih funkcionalnih sustava u društvu, i to jednostavno zato što je evolucija religije, drži Luhmann, započela ranije, te stoga posebnosti evolucije religije zaslužuju posebnu pozornost, što on i čini u sedmom poglavlju ove knjige.

Kao što se ni jedan sociolog od Comteova vremena do danas ne odriče govora o **sekularizaciji** (*Säkularisierung*), tako ni Luhmann ne želi propustiti ni ovu prigodu, a da ne progovori o jednom od najkontroverznijih društvenih procesa u povijesti civilizacije. Pošto se sekularizacija nalazi u neposrednoj suovisnosti s funkcionalnim diferenciranjem modernog društva, nju se do sada veoma često krivo tumačilo i interpretiralo. U pitanju je samo činjenica da religija ispunjava samo one funkcije u društvu koje drugi društveni funkcionalni sustavi ne mogu ispuniti, odnosno potrebno je sasvim jasno kazati da tek s modernom (odnosno, tek u modernim, funkcionalno izdiferenciranim društvima) religija prestaje ispunjavati mnoge, do tada neizostavno obvezujuće društvene funkcije. U procesu globalizacije koji teži stvaranju jednog svjetskoga društva (*Weltgesellschaft*) i koji u odnosu na nacionalne tradicije i nacionalna gospodarstva uspijeva emancipirati socioekonomske funkcionalne sustave, bilo bi sasvim logično očekivati i stvaranje jedne svjetske religije (*eine Weltreligion*). Međutim, Luhmann o tomu ne govori.

On govori u pluralu, on dakle govori o svjetskim religijama (*Weltreligionen*). Za pravo, on govori o suvremenom religijskom supermarketu, o mnogostrukosti, fragmentiranju, o konfliktima koji se ne prestano povećavaju. To, dakle znači da proces globalizacije kao sveopći društveno-gospodarski svjetski proces, ne uspijeva istodobno pokrenuti proces ujedinjavanja različitih religijskih oblika u svijetu i na taj način stvoriti jednu svjetsku religiju. Suprotno, dakle, tim očekivanjima, Luhmann i u ovoj knjizi govori kao i mnogo puta do sada o veoma intenzivnom procesu fragmentacije religijskih svjetonazora, iz čega se može zaključiti da je temeljem takvog shvaćanja sociološki naivno očekivati stvaranje nekog globalno općevažećeg svjetskog etosa.

Da bi na kraju, pošto su propali svi pokušaju »objektivnog« određivanja i definiranja što je to religija, odgovorio na početku postavljeno pitanje o tomu što je to religija i u kojim je društvenim događanjima i pojavama možemo prepoznati, Luhmann predlaže kako bi u tom smislu trebalo omogućiti da same religije definiraju što je to religija, predlažući za pravo samoopisivanje (*Selbstbeschreibung*), gdje religiozna komunikacija samu sebe prepoznaje kao religioznu.

Iako knjiga *Die Religion der Gesellschaft* ne donosi nikakve nove i revolucionarne teze koje Luhmann već ranije nije još sažetije i pregatnije obrađivao u svojim djelima, posebice u *Funktion der Religion*, ipak će ona zainteresirati sve one koji vole Luhmannovo djelo i njegov način promišljanja rješavanja kompleksnosti suvremenog društva.

Ovo je djelo, kako je već istaknuto, nastavak niza već objavljenih Luhmannovih djela o funkcionalnoj izdiferenciranosti suvremenog društva u koje posebice treba ubrojiti sljedeća: *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (Društvo društva) (1997), *Die Kunst der Gesellschaft* (Umjetnost društva) (1995); *Das Recht der Gesel-*

lschaft (Pravo društva) (1993); *Die Wissenschaft der Gesellschaft* (Znanost društva) (1990); *Die Wirtschaft der Gesellschaft* (Gospodarstvo društva) (1988) i druga.

Ivan Markešić

Hans-Peter Dürr

FÜR EINE ZIVILE GESELLSCHAFT

Beiträge zu unserer Zukunftsfähigkeit

Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co.
K. G., München, 2000, 232 str.

Knjiga *Za civilno društvo* sadrži dijelove ili sažeto reinterpetirana brojna Dürrova* predavanja na različitim skupovima i forumima. Dürrov optimistički pristup zasnovan je na tezi da čovjek u posvemašnjim uvjetima socijalne i ekološke krize može pronaći izlaze. Ne postoji opći prirodni zakon koji prisiljava na razaranje i nepravdu, već suprotno postoji sposobnost za preživljavanje svega živoga koja se treba bazirati na kooperaciji i kreativnosti. Prije svega, čovjek mora vrednovati svoje postupke, tj. koristiti svoje prirodne mogućnosti – vrednujući razum (*wertende Vernunft*) i u praktičnom smislu sudjelovati u prirodnoj evoluciji (*Pflicht zur Mitnatürlichkeit*). Sukreativnost nije preuzimanje nekog naturalističkog etičkog koncepta po kojemu bi se čovjek kao djelatno biće mogao jednostavno orijentirati na prirodni evolucionni proces, nego čov-

* Hans-Peter Dürr (Stuttgart, 1929) fizičar, Heisenbergov učenik i nasljednik, nositelj Alternativne Nobelove nagrade (1987). Zagovornik ekološkog pokreta i utemeljitelj inicijative »Global Challenges Network«. Do 1997. godine direktor Instituta Werner-Heisenberg na Max-Planck institutu za fiziku i astrofiziku u Münchenu. Radovi: »Verantwohung für die Natur«, Zürich, 1992; »Verantwortung für den Frieden. Naturwissenschaftler gegen Atomrüstung«. Reinbek b. Hamburg, 1983. (zajedno sa suradnicima); »Die Zukunft ist ein unbetretener Pfad, Freiburg 1995; »Das Netz des Physikers. Naturwissenschaftliche Erkenntnis in der Verantwortung«. München/Wien, 1988.